

BUXARALI QARAQALPAQ JIRAWLARINIŃ IZERTLENIWI TARIYXINAN

Egamkulova Gauzar Mustafaevna
*Nókis mámleketlik pedagogikalıq
institutı*

Annotatsiya. *Maqolada hozirgi Buxoro va Navoiy viloyatlari hududidagi «buxorolik qoraqalpoqlar» orasidan chiqqan jirovlarning ijod yo`lining tadqiq qilinishi tarixi haqida so`z boradi. Shuningdek, muallif buxoro qoraqalpoqlari folklorining o`rganilishi tarixiga oid ma`lumotlarini ham taqdim etadi.*

Kalit so`zlar: *buxorolik qoraqalpoqlar, jirovlar, doston, folklor, Shanqay*

Аннотация. *В статье говорится об истории исследования творческого пути сказителей «бухарских каракалпаков» на территории нынешних Бухарской и Навоийской областей. Также автор представляет сведения по истории изучения фольклора бухарских каракалпаков.*

Ключевые слова: *бухарские каракалпаки, сказители, эпос, фольклор, Шанхай.*

Abstract. *The article talks about the history of the study of the creative path of the storytellers of the "Bukhara Karakalpaks" in the territory of the present Bukhara and Navoi regions. The author also presents information on the history of studying the folklore of the Bukhara Karakalpaks.*

Key words: *Bukhara karakalpaks, bards, epic, folklore, Shankhay*

Buxaralı qaraqalpaqlar degende biz ilimde Tawelibay yaki Elibay ataması menen belgili aymaqta jasawshı qaraqalpaqlardı túsinemiz. Tawelibay qaraqalpaqları tariyxın hám folklorın izertlep júrgen belgili ilimpaz T.Qanaatov óziniń «Tawelibay tariyxınan tam-tum sır» miynetinde: «Tawelibay aymağı házirgi Nawayı wálayatınıń Nurata, Nábáhár, Qatırshı, Qızıltóbe, Kánimex, Úshqudıq hám Tamdı rayonların óz ishine aladı. Tawelibay elatı Buxar ámirliğindegi jasawshı hám onnan gárezsiz jasağan Orta qaraqalpaqlardıń watanı bolıp sanaladı. Bul átiraptađı qaraqalpaqlar ózlerin «altıarıs qaraqalpaqpız» dep ataydı» dep túsiniń berip ótedi. T.Qanaatovtıń pikirinshe, bul aymaqtağı qaraqalpaqlar – «Orta qaraqalpaqlar» [1, 14-15-bb.].

Buxaralı qaraqalpaqlardıń folklorı ilimiy jaqtan úyrenile baslaw dáwiri – XIX ásirdeń II yarımına tuwra keledi. Talantlı shıǵıstanıwshı ilimpaz Sh.Wáliyhanov (1835-1865) Oraylıq Aziya xalıqlarınıń awızeki dóretpelerin jazıp alıw menen birge, qaraqalpaq folklorına, qaraqalpaq xalıq dóretiwshiligine joqarı baha bergen alım boldı. Ol Qoqand, Buxara, Tashkent dógereginde jasawshı qaraqalpaqlar arasında bolıp, ol jerdegi qaraqalpaqlardan «Kók sholaq» degen poemadan úzindi,

qosıqlar, ertekler, naqıl-maqallar jazıp aladı, qaraqalpaqlar haqqındağı óz pikirin «Edige» dástanına algısóz sıpatında jazdı [2].

Sh.Wáliyhanov dúnyadan ótkennen keyin alımnıń izinde qaldırğan bay miyrasların jariqqa shıǵarǵan, ózi de folklorlıq materiallar jıynaǵan orıs ilimpazı G.N.Potantin (1835-1920) miyrasları arasında tariyxıy qaharmanlar haqqındağı jir pársheleri de ushırasadı [3]. Buxara-Nawayı aymaǵınan folklorlıq miyraslar eń dáslep N.A.Baskakov qatnasqan 1926-1945 jıllar aralıǵındağı lingvistikalıq, folklorlıq ekspediciya tárepinen jıynalǵan edi. N.A.Baskakov qatnasqan sol ekspediciya payıtında Nurata jırawshılıq mektebinen shıqqan ataqlı qaraqalpaq jırawları Shańqaydıń, Aytwardıń, Qazaqbaydıń, Xalmurattıń, Qabıldıń hám t.b. dóretpeleri de jıynaldı. Belgili folklorshı M.Afzalov usı jırawshılıq mekteptiń iri wákillerinen sanalǵan Begmurat Jorabay ulınan «Er Axmet hám Ernazar», «Góruǵlınıń tuwılıwı», «Kúntuwmısh», «Alpamıs» dástanların jazıp aladı [4, 51-b.]. 1950-jıllardıń ekinshi yarımındağı Buxara-Nawayı aymaǵı qaraqalpaqlarınıń talap, turmısın, etnografiyasın hám folklorın izertlew boyınsha arnayı shólkemlesken ekspediciyanıń bul úlkede bolıp kóplegen materiallar jıynawı bul baǵdardağı itibarlı jumislardıń bası boldı. Usı ekspediciyanıń ishinde bolǵan filologiya ilimleriniń doktori, prof. Q.Maqsetov ilimiy sapardıń juwmaǵı sıpatında óziniń kólemlı ilimiy maqalasıń járiyaladı [5]. Bul maqalada Buxara-Nawayı aymaǵındağı eki qaraqalpaq jırawı – Shańqay jıraw hám Begmurat Jorabay ulına toqtalǵan. Bul eki jırawdıń házirgi Qaraqalpaqstan territoriyasındağı jırawlar menen dástúriy qatnasta bolıwı menen birge ózbek baxshılarınıń dóretywshiligi menen de tıǵız baylanısta bolǵanlıǵın kórsetedi. Yaǵnıy, bul maqalada ózbek hám qaraqalpaq xalqınıń arasındağı erteden kiyatırǵan mádeniy baylanıs haqqında mısallar keltiriledi. Bul maqalada Buxaranıń Kenimex rayonında turıwshı Qurban Nawrıızov, Sattar Tursımuratov hám t.b. aytqanlarınan paydalanǵan.

Usı ekspediciya dáwirinde jıynalǵan materiallar qaraqalpaqlardıń Ózbekstan territoriyasına ornalasıwı tuwralı, olardıń hár rayondağı ózgeshelikleri tuwralı qaraqalpaq folklorınıń tariyxınıń geypara máselelerin túsiniw ushın bahalı hújjet boldı. «Joqarǵı qaraqalpaqlar»dıń tariyxıy turmısın, etnografiyasın tutas túrde izertlegen tariyx ilimleriniń doktori L.S.Tolstova Buxara qaraqalpaqlarınan jazıp alǵan awızeki ádebiyat úlgileriniń ayırımların «Joqarǵı qaraqalpaqlar» degen miynetinde keltirip ótedi. Máselen, Kenimex elatındağı qaraqalpaqlar arasınan jazıp alınǵan «Ayrıldım» tolgawınıń mına:

*Balalarımniń azıǵı,
Mallarımniń qazıǵı,*

Gewregim sennen ayrıldım, - degen qatarları haqqında: «Bir-birinen álleqashan ajıralıp qalğan qaraqalpaq toparlarının tolǵawlarınan jazıp alınğan úzındiler olardıń tariyxıy táǵdiriniń ulıwma bir ekenligin tastıyıqlaydı» [6, 143-b.] dep dástúriy sabaqlasıqtıń Buxara-Nawayı aymaǵı qaraqalpaqlarınıń folklorında da izi bayqalatuǵınlıǵın bildiredi.

L.Tolstova ÓZIA Qaraqalpaqstan bólimi Xabarshı jurnalında járiyalanğan maqalasında kenimexlı qaraqalpaqlar arasınan shıqqan talantlı jıraw Shańqay (Shańkót)dıń:

Jańaabad degen jaqsı jay,

Bes eshkili – káttá bay,

Jazda deydi sarı may,

Qısta júredi jaramay, - dep Jańaabad (Kenimex arıǵı boyında) degen awıllıq jerde jasawshı qaraqalpaqlardıń jasaw jaǵdayın muńlı ironiya menen bayanlanğan qosıǵın keltiredi.

Maqalada buxaralı qaraqalpaqlar folklorına azı-kem toqtalar eken, Kenimex átirapında iri epikalıq shıǵarmalar – dástanlar jırawlar tárepinen xalıq arasında atqarılǵanlıǵın, bunday jırawlar buxaralı qaraqalpaqlar arasında kóp ekenligin aytıp ótedi. XIX ásirde jasaǵan Shańqaydıń repertuarında «Qırıq qız» dástanı bolǵanlıǵın, buxaralı qaraqalpaq jırawları bul dástandı usı aymaqta XVIII ásirde biraz waqt jasaǵan Jiyeń jırawdın úyrengenligin bayan etedi [7].

Araǵa otız jılday úzilis túsirip 1990-1991 jılları Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti filologiya fakulteti tárepinen shólkemlestirilgen dialektologiyalıq hám folklorlıq ekspediciya bul elatlarǵa barıp xalıq awız ádebiyatınıń úlgerin jıynap qayıwǵa miyasar boldı. Bul aymaq qaraqalpaqlarınıń folklorlıq miyrasları Nizamiy atındaǵı Tashkent mámleketlik pedagogikalıq institutı oqıtıwshıları T.Aydarov hám Q.Sattarovtıń bassılıǵındaǵı ekspediciya payıtında da jıynalǵan edi. Sonday-aq, almatılı alım, belgili folklorshı M.Baydullaev hám Sh.Aldashev tárepinen jıynalǵan jırawlar, sheshenler, shayırlardıń shıǵarmalarınan arasında Buxara-Nawayı aymaǵı qaraqalpaqlarınıń folklorlıq miyrasları da ushırasadı. Buxara-Nawayı aymaǵı qaraqalpaqlarınıń folklorlıq miyrasların úyrenip, olardıń ayırım nusqaların baspasóz betinde járiyalanğan Berdaq atındaǵı mámleketlik muzeydiń baslıǵı Sh.Payzullaeva bul baǵdarda itibarlı jumislardı ámelge asırdı. Ol Begmurat jırawdın shákirti Qurban jıraw Nawrız ulınan «Axmetxan hám Ernazar» dástanın hám basqa da birneshe terme-tolǵawlardı jazıp alıp, «Ámiwdárya» jurnalında járiyaladı [8, 79-109-bb.].

Tawelibay yaki Buxara-Nawayı aymağı qaraqalpaq jırawları haqqında 1991-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasınan shıqqan «Jıraw namaları» atlı toplamda bılay dep sóz júritiledi:

«Joqarđı qaraqalpaqlar» ataması tek te jońarlar shabıwılınan keyin ǵana payda bolǵan atama bolmay, onnan burınları-aq aytılıp júrgen atama bolıwı kerek. Óytkeni, Qoqan, Balıqshı, Dańqara, Nurata, Bulıńır, Kenimex, Baysın rayonlarındaǵı keń dalańlıqta ázelden-aq qaraqalpaqlar mákan etkenligi jóninde kóp ǵana maǵlıwmatlar keltiriledi», - dep kelip, «Mine, usı qalıń el átirapında jırawshılıq ónerine bolǵan qızıǵıwshılıq kúsheyip, atqarıwshıları menen birge tıńlawshılarınıń saz kelip, birin-biri qollap-quwatlawı nátiyjesinde bir pútin ansambldi jırawshılıq ortalıq payda etti. Sonıń ushın da bul jerlerde Jiyen (múyten), Aytuwar hám Qabil (qayshılı), Qalmurat (múyten), Shańkót (qara mańıt), Erbay hám Tilewmurat (keneges), Allanazar (ayıllı), Ferganalı Seytmurat pana (kepe), Qazaqbay (anna), tađı basqa birneshe onlaǵan qaraqalpaq jırawları óz ónerlerin en jaydırdı múmkinshilikti taptı. Solardıń biri, óziniń kóp shákirt tayarlawshılıǵı hám repertuarınıń baylıǵı, ásirese, «Qırq qız» dástanınıń Jiyennen sońǵı eń jaqsı atqarıwshısı Shańkót jıraw (Shańqay) ayrıqsha kózge túsedı», - deydi [9, 14-b.].

Shańkót yamasa Shańqay jıraw haqqında birneshe izertlewshiler maǵlıwmat beredi. Máselen, birinshi márte ol haqqında sóz etip, óziniń «Qaraqalpaq jırawları» atlı miynetinde⁹⁷ sol jırawdı tilge alǵan prof. Qallı Ayımbetov onıń «Shańqay naması» degen qobız namasın qaraqalpaq jırawlarınıń repertuarında eleberin saqlanıp kiyatırǵanlıǵın aytadı [10, 79-81-bb.] hám de Buxaradaǵı qaraqalpaq jırawlarınıń tvorchestvosın eń birinshilerden bolıp hár tárepleme izertlegen prof. Qabil aǵa Maqsetov ta óziniń «Qaraqalpaq jıraw-baqsıları» degen kólemli miynetinde [11, 42-54 bb.] keńirek toqtap dáslepkiyelerden bolıp sóz etedi. Sonday-aq, onıń ismi prof. Kamal aǵa Mámбетovtıń miynetlerinde tilge alınıp júirse, Aǵınbay Allamuratovtıń «Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan «Jırawlar diziminde» ol haqqında azıraq maǵlıwmat berilgen. Shańqay jıraw boyınsha geypara dárekler keyingi waqıtta Buxaradaǵı qaraqalpaq jırawları jóninde óz maqalaların járiyalap, solar boyınsha izlew-izertlew jumısların júrgizip júrgen Sh.Payzullaeva materiallarında da ushırasadı. Á.Alımov bolsa óziniń «Jolı ulıq Shańqay jıraw» (Dosmuhammed Orlan dóretiwshiligi jóninde) atlı maqalasında

⁹⁷ Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1988.

ataqlı sóz zergeriniń sazgerlik (kompozitorlıq) sheberligin de ayrıqsha atap ótken [12].

Buxara-Nawayı aymağındaǵı jırawlar bolǵan - Shańqay jıraw, Begmurat jıraw, Qurbanbay jıraw Qoldas ulı, Turdan jıraw, Nurabılla Qarajan ulı, Qazaqbay jıraw, Qalmurat jıraw, Qabil jıraw, Meńlibay qobızshı, Ádil jıraw, Aydar jıraw Gúlmurat ulı, Qurban jıraw Nawrızov hám t.b. haqqında T.Qanaatovtıń «Tawelibay tariyxınan tam-tum sır» miynetinde de azı-kem maǵlıwmat beriledi [1, 57-72 bb.]. Sh.Payzullaeva Aydar jıraw hám Qurban jıraw Nawrız ulınıń atqarǵan terme-tolǵawların «Ámiwdárya» jurnalında basıp shıǵardı. Buxara qaraqalpaqları arasında folklorlıq ekspediciyada bolǵan K.Paxratdinov, óziniń «Atalar aytqan termishler» atlı maqalasında názerimizdegi aymaqtan jıynalǵan usınday úlgilerdiń xalıq atqarıwshılıǵındaǵı ornın anıqlawǵa háreket etip, onı úyreniwdiń balalar folklorı dáreklerin tanıwda ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligi jónindegi juwmaqqa kelgen. Sonıń menen qatar, termishlerden birneshe mısallar keltirip, usı terminniń jırawlar atqarıwshılıǵında ushırasatuǵınlıǵına, xalıq poeziyasına tán atama ekenligine dıqqat awdarǵan. Qaraqalpaq saz ónerin izertlewshilerden T.Adambaeva hám Á.Alımov qálemlesligindegi «Ataqlı sazgerler» dep atalǵan kitapta termishler haqqında da azı-kem túsinikler berilgen bolıp, eń baslısı, onıń balalarǵa arnatuǵınlıǵı itibarǵa alınǵan.

Buxara jırawshılıq orayınıń sońǵı buwındaǵı kórnekli wákilleri: tariyxıy Qırǵı Ózkent átirapınan shıqqan Aydar jırawdán, toqmańǵıtlı Qurban jırawdán, Tamdı diyarınıń qos tarlanı: Batırbay hám Ótkelbay jırawlardıń úrim-putaqlarınan, Sıbay abızdıń miyrasların saqlawshılardan, Meńlibay qobızshınıń úlken ulı Esirkep sarınshıdan, Ábdireyim taqıldıqtıń urpaqlarınan jáne de milliy qádiriyatlardı qásterlewshi, úgit-násiyatlawshı pıdayı insanlardan termishlerdiń birqansha úlgilerin jazıp alınıp, dáwirlik basılımlarda, jekelegen toplamlarda járiyalandı hám olardıń ayırımları «Qaraqalpaq folklorı» kóptomlıǵında da jariq kórdi.

Buxara hám Túrkiстан qaraqalpaqları arasında saqlanǵan kóplegen xalıq awızeki dóretpeleri boyınsha S.Janiev hám T.Qanaatovlardıń «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasında, sonday-aq, L.Tolstovanıń «Joqarǵı qaraqalpaqlar» miynetinde de maǵlıwmatlar ayılıp ótıledi. Samarqand qaraqalpaqları folklorında folklorımızdıń jarqın úlgileri, sonıń ishinde, dástanlardıń da ushırasatuǵınlıǵı Á.Qoshanov, L.Tolstovanıń miynetlerinen belgili.

Qaraqalpaq jırawshılıq mektepleri, sonıń ishinde Buxara hám Qubla Aralboyı aymaqlarındaǵı qaraqalpaq jırawları hámde olardıń bir-biri menen tıǵız baylanısta

bolip turǵanlıǵı haqqındaǵı maǵlıwmatlar birqatar ilimpazlarımızdıń miynetlerinde óz sáwleleniwini taptı.

Qurbanbay jıraw Tájibaevtıń buxaralı Xalmurat jırawdıń shákirti bolǵanlıǵın, ol Xorezm, Buxara territoriyasındaǵı, Ámiwdáryanıń tómeni aǵısında jasawshı ózbek, qazaq, túrkmen xalıqlarınıń da folklorı menen jaqınnan tanıs bolǵanlıǵı Q.Maqsetovtıń, Jiyemurat jırawdıń jırawshılıq ónerin buxaralı jırawlardan úyrengenligin, ózi de kóbirek házirgi Buxara, Xorezm wálayatları, Tórtkúl, Beruniy, Ámiwdárya rayonları átiraplarında toylarda, mádeniy ilajlarda qatnasıp dástanlardı atqarǵanlıǵın ilimpazlarımızdıń miynetlerinen kóriwimizge boladı.

Qaraqalpaq jıraw-baqsıları boyınsha kólemlı miynetler avtorı prof. S.Bahadırova buxaralı qaraqalpaq jırawları jóninde: “Qaraqalpaq jırawlarınıń eń kúshlisi joqarǵı qaraqalpaqlar (Shańqay, Qabil, Qazaqbay, Xalmurat, Begmurat jırawlar) Buxara, Samarqand átirapındaǵı qaraqalpaqlar arasında jasaydı. Al, tómeni qaraqalpaqlar arasındaǵı jırawlar óziniń sheberligin jetilistiriw ushın joqarǵı qaraqalpaq jırawlarına barıp olardan úyrenip, ónerin jetilistirip otırǵan [13, 84-b.]” dep joqarı baha beredi.

S.Bahadırova Buxara aymaǵı hám Qubla Aralboyı aymaǵındaǵı qaraqalpaq jırawlarınıń ustaz-shákirtlik dástúrine baylanıslı birqansha maǵlıwmatlardı óz miynetlerinde bayan etedi. Máselen, Jiyemurat jırawdıń buxaralı qaraqalpaq jırawlarınan tálim alǵanlıǵı, Óteniyaz jırawdıń buxaralı qaraqalpaq jırawları repertuarına tiyisli shıǵarmalardı búgingi kúнге shekem jetkizgenligi, Shańqay jıraw ómiri hám dóretiwshiligine baylanıslı tuń maǵlıwmatlar hám t.b. alımınıń ilimiy jumıslarında sáwleleniwini tapqan.

Solay eken, Buxara-Nawayı aymaǵı qaraqalpaq jırawlarınıń izertleniwini kún tártibindegi turǵan másele sanaladı. Bul aymaqtan shıqqan Aymaq jıraw (XVII-XVIII ásir), Ertuwǵan jıraw (XVIII ásir), Maylıbay jıraw (XVIII ásir), Nayman jıraw (XVIII ásir), Espan jıraw (XVIII ásir), Jańabergen jıraw (XVIII ásir), Jiyenalı jıraw (XVIII ásir), Shınnazar jıraw (XVIII ásir), Esenbay jıraw (XVIII ásir), Eshtay jıraw (XVIII ásir), Esbergen jıraw (XVIII ásir), Kólegen jıraw (XVIII-XIX ásir), Shańqay jıraw (XIX ásir), Aytımbet jıraw (XIX-XX ásir), Aytuwar jıraw (XIX-XX ásir), Batırbay jıraw (1873-1939), Sıbay jıraw (XIX-XX ásir), Boranbay jıraw (XIX-XX ásir), Ótkelbay jıraw (1888-1963), Asılbek jıraw (XIX-XX ásir), Aydar jıraw (XX-XXI ásir), Úristem jıraw (XX-XXI ásir)lardıń dóretiwshiligi izertlenbegen.

Biz jumısımızda joqarıda atları kórsetilgen jırawlardıń bazılarınıń poeziyasın tallaymız. Demek, Buxara-Nawayı aymaǵı qaraqalpaq jırawlarınıń dóretiwshiligi

boyınsha ele qanshama ilimiy jumıslar, izertlewler alıp barılıwı kerekligi óz-ózinen málim. Sebebi, jırawlar áleminen xabardar qatlamnıń qatarı da derlik qalmaǵan esabı. Óz waqtında bul aymaqtan folklorlıq miyraslardı jeterlishe toplay almay qalǵanıımız bul ornı tolmas ókinishli, álbette.

ÁDEBIYATLAR

1. Қанаатов Т. Таўелибай тарийхынан там-тум сыр. – Н.: Қарақалпақстан, 1993.
2. Валиханов Ч. Полн. собр. соч. т. 1. – Алма-Ата. 1961. – 423 с.
3. Потанинъ Г.Н. Казакъ-киргизскія и алтайскія преданія, легенды и сказки // Живая старина. Годъ XXV. 1916 г. – Петроградъ: Типографія В.Д. Смирнова, 1917. – 55 с.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983. – 51-б.
5. Мақсетов Қ. Бухарадағы қарақалпақ жыраў-бақсылары // «Әмиўдәрья» журналы, 1960, №6
6. Толстова Л.С. «Жоқарғы қарақалпақлар». – Н.: 1975.
7. Толстова Л.С. Некоторые сведения о бухарских каракалпаках // ӨзИА ҚК филиалы Хабаршысы, 1961. - №1
8. Пайзуллаева Ш. Нуратада жырланған дәстан // Әмиўдәрья, 1993, №2.
9. «Жыраў намалары» Қур. М.Жийемуратов ҳәм Адамбаева. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
10. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
11. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
12. Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976; Алламуратов А. Жыраўлар // «Әмиўдәрья», 1992, №6-7. 14-19 бб.; Пайзуллаева Ш. «Аз емесдур, қарақалпақ көп!..». – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – Б. 36-50; Алымов Ә. Жолы улық Шаңқай жыраў // Кенимех таңы. - Кенимех, 2012. - №6
13. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Наврўз, 2017.